

НОВА ВОЈВОДИНА

ОРГАН ОМЛАДИНСКЕ МАТИЦЕ

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

ИЗ УСПОМЕНА И ЖИВОТА

НОВИ САД

ГОДИНА II

МАРТ 1923

БРОЈ 7

Цена 5 Дин.

За ђаке и чланове 3 Дин.

Има више година како ме уредник *Нове Војводине* наводи да напишем своју биографију. Дуго сам се устезао, јер је тешко одвојити оно што је сувише лично од онога што би у животу човека моје врсте могло имати општега интереса. И кад се своја сећања из ранијег живота упуте тим последњим правцем, настају друге тешкоће: да ли их је могућно после толиког низа година тачно представити и тумачити; у којој су мери рана сећања колорисана искуствима доцнијега живота; шта је у њима чист факт, а шта је и у колико је преиначено својим схватањем свога живота и рада; којом би се диференцијалном методом то двоје могло разликовати и одвојити. С тим осетљиво-финим разликовањем и одвајањем има да се бори сваки писац аутобиографије, и мора изнаходити методе, које из његовог живота и рада потичу, да би их савладао. Можда се у томе никад неће потпуно успети, осим у колико то погоди добар укус. И због тога је јасно, како је велика сума благонаклоности коју читалац има да покаже према мојим успоменама, од којих сам ставио на хартију први део, до свршетка гимназијског школовања.

I.

ДЕТИЊСТВО У ЛОЗНИЦИ.

Рођен сам у Лозници, у Јадру, крајем септембра, на Михољдан 1865. године. Отац ми се звао Тодор, а мајка Марија. Док ми је мајка од једне стариначке породице у Јадру, по мушкој смо линији досељеници из Херцеговине, и знам претке до прадеда који се звао Цвијо Спасојевић или Цвијо Врело.

„Цвијо за првог устанка пређе преко Дрине у село Скочић (у Босни), као голи син; пороби и попали село и доведе неколико девојака. После бегства Карађорђева и пропасти Србије 1813. године, Цвијо се настани у Лозници. Ту је држао дућан; причали су Турци о његову јунаштву, а он опет причао, који су Турци били јунаци, и нико му од Турака није пакостио.“¹

Као ђак гимназије чуо сам од лозничког проте Игњата Васића (коме је тада било око 70 година) да је Цвијо пред Карађорђев устанак и за време првог устанка био хајдучки харамбаша. Прота ми је помињао неке људе из његове чете; сећам се једино доброг јунака Живана Корените (из села Корените у Јадру). А мој тетак Ивко Поповић, доцнији лознички прота, запамтио је као дечак Цвију Спасојевића. И по њима се Цвијо настанио

¹ Панта Срећковић. Како је придружен Србији Јадар и Рађевина. Гласник Срп. Учит. Друштва. Књ. 57, с. 142. 1884. г.

у Лозници после Првог Устанка и бавио трговином и о својим земљама у Лозничком Пољу, које је већином давао на обрађивање. То су биле плодне земље које су се до скоро звале Цвијићеве Баре, и ако промениле неколико власника. Кућа коју је Цвијо саградио, и сада постоји: на два спрата, од камена, херцеговачког типа, доле магаза, горе станови, и то на истој тераси на којој су историјски ша-нац и лозничка црква а преко пута од начелства. То је једно од најлепших места у Лозници, испод брда Кличевца које је било (а у неколико је и сада) под кестењем. Са терасе се види велики део Босне.

По причању поменутих прота, Цвијо је био високог раста, и они се сећали како силази са терасе, од куће низ чаршију до свога дућана, ћурком огрнут. Кажу да је био оштре нарави и мало говорио. Нису знали ништа друго о његовим особинама. Зна се да је био у пријатељству са породицама које су се из Пиве (у Херцеговини) у Лозницу доселиле при крају XVIII века. Сарањен је на старом лозничком гробљу више чесме Гушавца; 1912. године још је постојао на његовом гробу надгробни камен, на коме се могло прочитати: Цвијо Спасојевић.

Остао му је у животу само један син Живко, кога школовао „преко“, мислим у Темишвару. Живко се оженио ћерком проте Цветковића, који као да се из села Купинова у Срему доселио у Шабац, где је био свештеник, а затим прота (у Лозници?). Живко је увећао

наслеђену тековину и постао један од најимућнијих и најугледнијих људи у округу. Јачичко се за време бављења „преко“ упозна са агентима Књаза Милоша, јер се рачунао у Обреновићевце. За време Катанске Буђе био председник општине у Лозници, и протрчао уз катане. Када ове Вучић (или његов изасланик Матија Ненадовић) разбио на Плавци и дошао с војском у Лозницу, Живко Цвијић као и остале главне присталице Обреновићеве, негде у Мачви, пуштен кроз шибу обамре. Побољевајући после тога, он умро још млад, напрасно, изгледа од срца. Његова је надгробна плоча, поред Цвијићеве, постоја на старом лозничком гробљу 1912.

Иза њега остану три малолетна сина, којих је Тодор, мој отац, био најстарији; осталих две ћерке. Имањем су управљали мајка, баба и тучори. Знатан део буде разграбљен, што је тада бивао случај са имањем малолетне деце, али су ипак сваки од три брата доста наследили. Велика кућа преко пута начелства буде продата, одмах после Тодорове женидбе. Тада се он насели у „Стару Вароши“, близу куће познатог начелника Чворића, на једној пространој заравни која води пут за села Плочу и Башчелу. Ту је била чесма на страни једне вртаче и вода је отицала у понор. Изнад вртаче сагради нову кућу у којој сам се ја родио, као треће дете, после двеју ћерки Милеве и Соке. Иза мене моја мајка је имала још троје деце: ћерку Ангелину, која је р

умрла, затим Наду и сина Живка. У животу су Милева, Нада и Живко.

Добивши млад знатно наследство, мој отац, као и његова два брата Стеван и Лазар, нису њиме добро руковали. Као већина варошких наследника онога времена, живели су лако-мислено, нарочито најмлађи брат Лазар који је млад и неожењен умро у болници за душевне болести. Стеван се два пута женио и оставио доста потомака. Мој отац је пострадао тргујући са скадарском јегуљом (чији се један транспорт укварио), затим са дуваном из Бајине Баште; дуван закисне кад су га једном кириџије преносиле колима у Шабац. Мој отац остане после тога без ичега, само са имањем и миразом своје жене. То су биле поглавито земље у пољу лозничком, у месту Тополику (и вределе у оно време 400 дуката).

Моја мајка је родом из села Корените, од задруге која се за време њеног девојаштва звала Аврамовићи и бројали око 70 чланова. Њихова стара кућа била је саграђена на брду изнад реке Корените, и изнад пута што води из Лознице у Крупањ. То је била велика брвнара, а око ње 7—8 вајата за задругаре, и друге зграде; на кречњачком земљишту које избушено вртачама и звекарама; било их је много и по воћњаку испод куће. Изнад куће забран или брањевина од храстове шуме која се граничила шумом манастира Троноше.

Аврамовићи су стариначка породица. Почевши од моје мајке њихово се порекло може

пратити осам колена у назад, и сви су били у Коренити, на истом месту. Моја мајка је запамтила свога деду Аврама, који се по своме деди опет Авраму презивао Аврамовић. Али се зна да су се они пре тога Аврама презивали Кандићима, по некој баби Канди. Свуд око њих биле су куће досељеника, више или мање старих: Терзића, Јовановића, Игњатовића, па даље у суседном селу Тршићу: Карацића, Добриловића, Драгићевића и т. д., који су се доселили из Босне и Херцеговине (поглавито из Пиве и Дробњака). Аврамовићи, као стариначка породица нису били у сродству са овим досељеницима, већ су се женили и удавали своје девојке или у варош Лозницу или у стариначке породице других јадранских села.

Кад је моја мајка била девојка, старешина задруге био њен дед Аврам. Његова се жена звала Симана. Имали су четири ожењена сина од којих је најмлађи Иван био отац моје мајке. Његова се жена звала Томанија и живела је скоро 80 година. Ја сам већ био свршио гимназију, кад је она умрла. Иван је доста млад умро, душевно поремећен, а под знацима исте болести умрла је и његова трећа ћерка Стоја, која је била удата за Белог Јову, лозничког трговца.

Од бабе и мајке и од ујака Пере, о коме ће доцније бити речи, слушао сам понешто о животу и реду у старој задрузи Аврамовића. Аврам је био скоро неограничени старешина, и осим тога се бавио трговином; изгледа по

причању баба Томаније, да је био посланик у некој Скупштини у Београду, куда више пута ишао. Живело се у слози, а младеж безбрижно, не знајући за оскудице и невоље у животу. Иван и Томанија имали су четири ћерке, без иједнога сина, и све четири се удале у Лозницу, три за трговце а једна за секретара начелства. Задруга је, разуме се, била побожна и сваке недеље су по две жене из куће ишле у манастир Троношу, који није био ни пешачки сахат удаљен од њихове куће. За свечаности задруга је имала свој чардачић поред манастира, где је примала госте. Моја је мајка и доцније, из Лознице, ишла на славу манастира Троноше о Великој Госпојини, и то са децом. Из Тршића се пут за Троношу одвајао и улазио у густу манастирску шуму; ту је у дупљи једне букве била обешена слика Богородице са Христом, а над њима Бог у облацима; кола су се заустављала, и моја се мајка молила Богу пре но што стигне у манастир. Та молитва, усред шуме, пред сликом Богородице, Христа и Бога, чије нас је око гледало, оставили су у мени најдубљи утисак.

Колико могу да се сећам, имао сам у себи, у детињству и младићком добу, топлу веру у Бога, која није била израђена и није се везивала за црквене обреде. Доцније се, под утицајем већег искуства и знања, прецизније формирала, ипак не удаљујући се од извесних мистичких основа.

Баш пред Аврамову смрт десили су се чудни догађаји који потресу задругу. То су биле подземне тутњаве које су се испод куће чуле и које су можда у вези са вртачама, звекарама и пећинама; осим тога, разни други догађаји и привиђења. Задруга огласи стару кућу за „нечисту“ и сагради нову у њеној близини, али су се и ту исти појави понављали. Разноврсне болести се уселе у задругу, и, осим разудатих девојака, њени чланови узму нагло умирати. Задруге је готово нестало, не услед деобе, већ изумирањем.

Кад сам почео посећивати са мајком своју старину у Коренити, било их две куће. У једној живела баба Томанија са најмлађом ћерком и једним ожењеним слугом који јој је радио имање. Друга кућа је била ниже, близу реке Корените и поменутог пута Лозница-Крупањ. Њу је саградио мој ујак Пера Аврамовић, брат од стрица моје мајке, једини мушки члан који остао у животу после помора велике задруге Аврамовића.

Старо насеље толико је унело страха у чланове заостале задруге да моја мајка није волела кућу у којој је становала њена мајка Томанија, и није никад тамо одседала, већ код Пера Аврамовића. Чак ме није никада самога пуштала да одем на брдо код тих старих кућа. Ја сам тек доцније, као гимназиста, долазећи сам у Корениту, прегледао те тајанствене вртаче и звекаре око старих кућа. Интересантно је поменути да су још за живота Аврамова долазили калуђери

из Троноше, једанпут и владика из Шапца, и свештали масла у оним двома кућама на брду да би из њих истерали нечастиве. Моја је баба причала да су се, исту ноћ кад је владика отишао, чули најразноврснији гласови, да је неко у старој кући, која је претворена у качару, до пред зору куцао чекићем и отварао бурад са ракијом, да је чагрљао и целу ноћ намештао посуђе у кући (кујни) и т. д. То је било у позну јесен, и око ватре у кући су спавали „Арнаути“, т. ј. Ужичани који су дошли у Корениту да са стоком проведу зиму; и они од свега горњег нису ништа чули.

По оцу сам дакле пореклом из трговачке а по мајци од сеоске породице; али се по најмилијим успоменама јаче везујем за мајчину породицу, и то осим мајке за ујака Перу Аврамовића из села Корените.

Не може се рећи да је поље мога искуства у детињству било пространо; нису увек били ни најбољи извори. Али дух и у малим и мало културним приликама несвесно одабира оно што је за њега, чиме ће себе формирати и зидати своју унутрашњу зграду. На то је, поред онога што сам од своје мајке наследством добио, она и иначе највише утицала.

Моја мајка била је средњега раста и нежнога здравља; добила је запаљење плућа кад сам био у првом разреду основне школе, које се понављало и прешло у сушицу. Умрла је на годину дана пре него што сам положио

докторат. Сигурно нисам од своје слабуњаве мајке наследио физичку природу већ више од оца. До седме године сам по причању моје тетке Петре био кржљаво дете које је често боловало и над којим се морало стално лебдети¹⁾).

Ја сам мајку запамтио слабуњаву, у се повучену, често занету мислима. Ретки су били тренутци правог расположења, и тада се од ње чуле сјајне и паметне речи. Било је тренутака када је говорила само у изрекама. И ако неписмена, имала је своју мудрост и начин понашања у животу. Имала је много такта и уздржљивости, и не зна се да се икада с киме завадила. Јамачно је отуда у варошици јако поштована. Али њен цео живот није био спољашњи већ унутрашњи, усредсређен на љубав и ред у кући. С толико је осетљивости лебдила над својима, да је занемаривала себе и своје слабо здравље. Нехотично и неприметно она је водила не само све у кући већ и многе од сродника, тим лакше, јер су сви осећали да их воли. Ја сам још у првом детињству од мајке знао који су добри и паметни људи у Лозници, а које треба избегавати.

У Лозници су за време мога детињства биле у јеку династичке и крвничке политичке борбе. Варош је била подељена у два три табора. Надвлађивао је онај који задобио

¹⁾ Доцније за време основне школе и гимназије, нисам никад био озбиљно болестан, осим што сам у VI. р. гимназије добио жутицу.

Црногору (крај Лознице насељен досељеним Црногорцима) и Крајишнике (други крај Лознице насељен досељеницима из Босанске Крајине.) Било је туче и убистава. Мој отац се мешао у те борбе и једанпут су најмљени људи напали на нашу кућу и великим дринским облацима полупали прозоре не погодивши никога. У току тих политичких борби, мој отац је допадао два пута затвора, једанпут због распростирања неке антидинастичке брошуре, други пут због обичне политике. Једва је моја мајка успела да он постане мање страсно обузет династичким и политичким свађама. Ту одвратност према крвничкој политичкој борби преносила је и на децу.

Издвајала ме је од свију и свакога. Ја сам свакога тренутка осећао љубав и лебдење мајчино. Она се инстинктивно трудила да на мене пренесе све што је у себи имала најбоље. Мислим да је љубав коју дете осети од мајке, исто као и њен бол, туга, чежња, сјајно или суморно расположење, да су то дубоке клице из којих се доцније развија психички човек. У многим тешким приликама живота такав човек помишља на то како би му мајка саветовала да се понаша.

Пошто моја мајка није била говорљива, ја од ње нисам научио народних умотворина, или мало, већ од тетке Петре, која је знала на памет приче Вукових збирака, знала и држала обичаје, познала многе народне лекове, пратила шта се догађа; услед тога смо је доцније називали књижевником.

Моја мајка није показивала много одлучности, али као да је сву своју способност за одлучност усредсредила у плану да ме „да на науку“, јер је врло ценила науку и „учевност“, како се онда у Лозници говорило. Решила се била да на то жртвује и остатак свога имања. Без те њене жеље и јаке воље мучно бих отишао даље из Лознице, где је постојала само дворазредна гимназија. Не могу с поузданошћу тврдити од куда мојој неписменој мајци то необично поштовање науке и учених људи. Можда је остатак наше старе цивилизације, која се и у том облику, као траг сачувала у патријархалном друштву, нарочито у близини манастира. Пред примедбама оца и осталих сродника да је више школовање детета немогућно издржати, она је говорила да „треба почети, а даље ће Бог помоћи“.

Кад сам се враћао о распусту кући из Шапца, доцније из Београда, мајка је о мене стварала тишину, угодност, готово неку врсту неприкосновености. Осим ње нико није смео ући у собу у којој сам читао. Ако је неко од сродника дошао, он би га разговором забављала, све док ја не бих сам изашао. Нико не може као таква мајка да изазове врлине и развије самопоуздање код свога сина. Безбројне ме везе и сад везују са мајком, које више осећам него што их могу изразити. Од ње сам добио тежњу за бољим и истинитим и познату патријархалну

пристојност. Она ме је инспирисала дубоким, али неодређеним тежњама за највишим идеалима.

Стална и дубока сродничка љубав везивала је мога оца и мајку за Перу Аврамовића, мога ујака из села Корените, нешто старијег од моје мајке. Док сам учио гимназију у Шапцу и Београду, често сам преко распуста ишао њему у Корениту, с њиме у друштву путовао по Јадру, и несумњиво сам од њега и приликом путовања с њим најпре почео познавати народ и сељачки живот. Много доцније, кад сам се оријентисао и према етнографским студијама, полазио сам од тих, скоро подсвесних утисака, који су се у мени сабрали у Јадру. То је остао камен темељац и пошто сам видео цео наш народ и друге. Помагао сам се и доцнијим искуствима, али за најфиније и најдубље опсервације о психичким особинама разних група нашега народа, и сада често полазим од Јадрана које ипак најинтимније познајем, из овога времена.

Ујака Перу сам више волео и ценио него ма кога од осталих сродника и познаника. То је био врло разборит сељак, широке памети, који је све схватао и све разумевао. Имао је природне благородности. И ако је био познат и цењен у целом Јадру, није никад хтео бити ни општински кмет, и ако су то у бурним политичким временима и његове слуге постајале. Није имао ни трага од амбиције за влашћу. Није грабио да тече ;

шта више изгледа као да му је јагма за тековином била мрска. Није радио теже сеоске послове; то је био посао његова два сина, његових унука, жене и слугу. Али је волео млин који му је био испод куће, на реци Коренити, и у њему се често бавио. То је лак посао, готово забава. Пренуо би и бавио се озбиљније пословима само онда када би се заплео у дугове; то нису били претерни дугови за његово велико имање, и зато се брзо отплетао.

Сељаци из Корените и из других села врло су га волели. Кад сам ишао с њиме из Лознице у Корениту, на коњима, сељаци изађу на вратнице и толико позивају да смо морали свраћати у многе куће. Зато је тај пут дуго трајао. Волели су га због његове срдачности и благости. Примали су његове паметне и благородне савете. Његова доброта је далеко ишла; био тип наших најпитомијих сељака. Један од његових слугу, Ђорђије, био је убојица. Остао је био сироче без игде ичега. Пера га је примио у кућу где је одрастао и оженио се. Цело га село није волело и бојало га се, али је он пред Пером био кротак и послушан. Ђорђије убије човека и оде на робију. Његова жена и деца остану у Периној кући. Када се Ђорђије после више година с робије врати, Пера га опет прими у кућу где је и умро. Око његове куће се свијало више самораних жена. Сећам се једног блесавог сељака, од оних типова што као сулуди иду по свету,

и тај је увек навраћао код Пере Аврамовића и остајао по неколико дана.

Разуме се да је био гостољубив, и умео је да дочека начином који се једначи са најгоспоственијим. Кад сам једне године (мислим 1900. г.) екскурзирао по Борањи (пратили су ме Јанко Кохарић из Сплита и Пера Марковић, проф. новосадске гимназије) и јавио му се, он је са једним комшијом изашао на коњима да нас сусретне, у Костајник, код Швабине Механе. Код куће је уредио дочек: на великим вратницама поред друма најстарији син, на капији од двора млађи син и снаја, а у кући његова жена са унучићима. На сличан начин су дочекивали Перу бољи сеоски домаћини кад сам га као гимназиста пратио: Прошић у Коренити, Радовановић на Брезјаку, Вићентић у Костајнику и т. д.

Највише је новаца добијао од продаје кукуруза и сувих шљива, али је више волео да прода пријатељима трговцима који му дођу на ноге, него да их извози на пијацу. Нарочито их је продавао „Николи из Дворске“, сеоском трговцу, који још крајем лета зађе по селима, обилази пушнице и капарише шљиве. У колико се Пере тиче, то није била права трговина већ више као размена добара међу пријатељима.

Осим ујака Пере с веселошћу се сећам сасвим друкчијих типова махом из Горњег Подриња. То су били бистри сељаци, самоуци, који су сами научили читати и писати, противно моме ујаку Пери који је остао не-

писмен. Али ово су неуравнотежени из чије главе кресну овда онда светлаци, а иначе су причала која кашто готово брбљају; могу при томе да се заврзу и заплету.

Нема онга који живи у Лозници а да не остави на њему утицаја. То је једно од наших места које има своју специфичну лепоту, свој печат и боју. Особито лепа панорама Гучева, које се изнад Лознице диже, и његове витке косе и повијарци, лети зелени, од артистичког су ефекта. То је варош у суподини, на месту где се планина ломи и прелази у равницу. Варош басена реке Јадра, и већина лозничког становништва је пореклом из јадранских села. У њу притиче и становништво горњег, сокоско-ужичког Подриња. Има до-сељеника из даљине, из Црне Горе, из Пиве, из Босанске Крајине и т. д. Лозница је у исто време гранична варош, близу Дрине, гледа на Босну¹⁾, с којом је пре аустријске окупације имала разноврсних веза. Особито су били чувени скупови нашег и босанског становништва на дринском прелазу Шелку, једанпут годишње, мислим о Петровдну, и то се звало *Саштанак*. Том приликом су се девојке вериле, једне за Бошњаке друге за наше сељаке и варошане. Тако се и једна сестра моје бабе, Дока,

¹⁾ За време боја на Бељини и бомбардовања Лознице 1876., певао сам као ђак четвртог разреда основне школе песму, у народном десетерцу, о тим бојевима и предао Јовану Бошковићу, који је тада био посланик за Лозницу.

удала у Зворник, и моја је мајка с децом ишла њој у госте, пре аустријске окупације; друга бабина сестра, Петра, удала се за Кр-смановића у Тузлу.

По тој сам се околини, као и остала деца лозничка, по цео дан играо од брда Кличевца, које је било обрасло кестењем, где се ишло „у кестење“, до брда Трешница, где је била група трешњевих дрвета, и деца су их могла слободно брати, па до ораха у пољу лозничком. Ако је дете добило ватру, водили су га до извора *Гушавца* и *Вилиног Пошока*; у овом потоку дизао се кречњачки *Камен* са удубљењем, које се тумачило као палац Краљевића Марка. Бојали се да не сретну Андрију Вешца, сељака из села Воћњака, чије су очи играле и биле увек црвене; деца бегала чим га угледају, а мајке су их криле себи иза леђа да их не би погледом устрелио.

Сваки од предела око Лознице тако ми се урезао у свести да се и сада после 40 до 50 година добро сећам не само опште слике, већ и јаруга, ровина, жуте земље са песком и шљунком, букета од горица и раз-ног воћа. Осећао сам неку тајанственост у пределу, као да сваки крај има своју душу и загонетку, и као неким невидљивим зрацима установљавала се веза између њих и мене. И ако сам доцније многе крајеве више гледао и дубље проучавао, не могу њихову слику до овакових детаља изазвати у свести и не осећам према њима горњу интимност.

Цео тај живот, док нисам отишао у Шабац, био је безбрижан и готово несвесан. Осим школе бавио сам се још читањем песама и прича Вукових збирки. Читао сам их и сам и својима, и из тога времена сам многе запамтио; осим тога нашао сам код тетке Петре, мајкине сестре (такође неписмена; други јој читали) и читао неке побожне приче, као Сан Матере Божје, сановнике и рожданике. Мој отац је имао и прво издање Вукова Речника и Вукову збирку загонетака.

Осим описаних, било и грубих и сирових ствари и појава у Лозници. У варошком животу није било ничега духовнога. Сваки не прими од грубих и сирових појава, али се ипак прилепе у већој или мањој мери, на један или други начин. Од тога се човек у току живота ослобођава, гледајући боље ствари и снагом свога унутрашњег органа, којим се непрекидно формира.

II.

ШКОЛОВАЊЕ У ШАБАЧКОЈ И БЕОГРАДСКОЈ ГИМНАЗИЈИ

Пошто сам свршио два разреда гимназије у Лозници, одем у Шабац, где је тада постојала четвороразредна гимназија, а директор био Ђура Козарац.

Полазак из Лознице и смештање у Шапцу одговарали патријархалним приликама онога времена. Отац и мајка су ме повели у Шабац на месец дана раније него што ће

почети гимназија, једнога жаркога јулскога дана. Возио нас је на колима један пријатељ, сељак из Корените, Марко Игњатовић. Од туге што остављам кућу, а јамачно и од жеге, болела ме глава и повраћао сам скоро целог пута. Одседнемо у једној кафани на Малом Бајиру, чији је кафеџија био родом из Лознице. Он нам препоручи да ме сместе код неке старе жене, која је са својом кћерком удовицом имала кућу у Ратарској улици, прко пута од болнице; то је на крају вароши, близу *Грмића*, једне лепе групе храстова, одакле је почињало шабачко поље.

И ако је то била промена средине, ипак није била врло знатна промена. Изглед вароши истина био друкчији. Шабац према Лозници стварно изгледао као велика варош, у оно доба врло знатно тржиште за храну и суве шљиве. Велика пијаца, многобројни дућани и дугачки сокаци. Али људи су били скоро исти као у Лозници, много досељеника из Босне и нарочито много Јадрана који постали трговци и занатлије. Осим тога су у исто време самном дошли да продуже школовање неколико дечака из Лознице, те сам имао свога старога друштва.

Док сам у Лозници био несвесно најбољи ђак, овде се у мени почне будити свестан живот. Најпре утицајем гимназије и бољих професора. То је била, благодарећи директору Козарцу, најбоља уређена полугимназија у Србији. Било је реда, пазило се на ђачко понашање. Од ђака се захтевао озбиљан рад.

Скоро никад се преко дана није остало без часа који је одређен по програму; професори нису често бивали болесни; готово сваки је на часу озбиљно радио. То је утицало на ме после лозничке дворазредне гимназије у којој су те врлине биле слабије развијене.

Козарац је све ђаке познавао, о сваком водио рачуна и бавио се с љубављу о даровитим ђацима. Он је имао јасан дух, доста знања, затим смишљености и необично много постојаности. Ђаци су веровали да оно што он рекне, то је смишљено и мора се извршити. Ја сам тада први пут осетио утицај и значај духовне и моралне дисциплине. Осим тога је Козарац предавао немачки језик у трећем разреду гимназије, јасно, прецизно, уносећи разумна објашњења у суву граматику. Ту се научиле основе немачког језика, које су доцније бољи ђаци само мало допунили. Козарац је изводио ђаке на екскурзије, на којима их с великом окретношћу уводио у познавање флоре.

Овда онда смо осетили у Козарцу нешто од тврдоће и крутости граничарских официра.

Од осталих наставника на ме је утицао Владимир Карић који, већ болестан од плућа, био намргођен и ћуталица, заједало, али оштре памети, и могао је у моментима постати речит и пасиониран. Тада је он почео радити на уџбеницима за географију, и те прве скице диктирао ђацима. То су били нацрти чија је грађа неравномерно распоређена, и у којима нарочито место за-

узимала историја изналажења и испитивања ваневропских континената. Тражио је од ученика потпуну прецизност у изражавању. За немарне и незналице био неумољив. Мене је већ при крају трећег разреда гимназије одликовао тиме што ме позивао на шетње и упуштао се у разговоре. Из тога времена датирају моје везе с Карићем које су се доцније развиле.

Од утицаја био је и Ранко Петровић млад предавач, који свршивши Велику Школу дошао у Шабац. Није задобијао својим предавањима из физике без експеримената. Осим тога имао нечега намештенога, готово накинђуреног, у оделу, кретању, понашању. Али је био обузет страшћу за пропагандом социјалистичких идеја. Тако је било оно доба, и нова социјалистичка група обраћала нарочиту пажњу на даровитије младиће и трудила се да им „отвори очи“. Ја сам дотле читао часопис *Србадију* и политичко-национални лист *Нови Век* који је издавао Стојан Бошковић, као и серију његових чланака *За просвету и слободу*. Тиме сам почео добити контакт са погледима и идејама који су владали српским друштвом онога времена. Читао сам романе, нарочито преведене, који су раније и у то време изашли. Али Ранко Петровић предложи ми те се претплатим на *Побрашимство*, лист великошколаца, који тада почео излазити. Тај лист је по духу и мислима био прилагођен ђачкој средини, сваки се број гутао и јако је фор-

мирајући утицао. Али осим тога Ранко Петровић је имао лепо повезане све социјалистичке листове и часописе који су излазили у Крагујевцу, Београду и Новом Саду. Почне ми их давати на читање. Тако је започела социјалистичка периода. Од највећег су утицаја биле расправе у *Раду и Сшражи*, нарочито чланци Светозара Марковића, Пере Тодоровића и преводи из Чернишевског. Уз њих у сличном смислу утицале књиге о историји цивилизације, Колбова и Дреперова, чији се преводи у то време појавили. Уз ту главну литературу придружује се и друга разноврсна коју сам нашао преко распуста код свога тече лозничкога проте: *Тежак*, *Хришћански Весник*, *Видело* (чији сам сваки број читао и допадао ми се због чистог језика и јасног изражавања мисли) *Годишњице Николе Чушића* и књиге *М. Ђ. Миличевића*.

Али социјалистичке књиге биле главно. Њихове мисли су биле у сагласности са идеализмом који сам у себи од мајке имао. Јако су прошириле поглед на свет и на живот. Развиле укусу за економска питања и познату социјалистичку критичност. Све друго осим мисли о срећи човечанства постало ми је споредним. Никакав други живот није ме интересовао осим будућега који ће усрећити људе. Социјалистичка лектира је развила одвратност према лепој књижевности, нарочито према стиховима. Тек сам се доцније почео враћати нашој бољој белетристици, у VI. разреду гимназије, читајући

Отаџбину. Социјалистичка начела тврдо и интимно вежу људе, и ја сам се тада толико спријатељио са два социјалиста у Лозници, Николом дуванџијом и Раком столаром, да сам их заволео као блиске сроднике, и тражио да их видим све до последњих година, до њихове смрти.

Чудновато како школа, и кад врло добра, као што је била Козарчева гимназија, не утиче на најинтимније и најдубље осећаје и клице код младића, осим мало. Тек лектира почне развијати дубље особине и доведе га у прави контакт са идејама и са народном и друштвеном средином.

У то сам време почео осећати разлике између људи, њихову духовну вредност, њихове склоности и оне имподерабилије које дају основни тон људској природи. Да се то развије припомогао Ранко Петровић, који ми је овда онда наговештавао да су реакционари и уски људи не само Козарац и професор Милош Миловановић, (доцнији интересантан филозоф, свога начина мишљења, који се јамачно према ондашњем социјалистичком покрету резервисано држао), већ и Карић који тада није пристајао уз социјалистичко-радикални покрет

У шабачкој гимназији уочи Петровдана приређивана велика свечаност, т. зв. „*класификација*“, коју је Козарац направио занимљивијом и издигао на већу висину но што је то било и у једној другој гимназији у Србији. У Шапцу за то згодна средина. Не

знам да ли је било и у једној другој вароши толико трговаца широке руке, оданих општем добру, који су волели напредак, нарочито школу и просвету. Толико их долазило на класификацију да их гимназијска сала није могла примити. Козарац је са катедре, пред публиком која слуктала, оцењивао сваки разред, наособ истицао најбоље ђаке, раздавао им књиге као награду. Он ме тако истакне и представи као да сам најбољи ђак шабачке гимназије. Тиме ми је било олакшано даље школовање. Двојица шабачких трговаца понуде моме оцу, који такође присуствовао класификацији, да ме идуће године узму у своју кућу да им децу поучавам. Мој отац прими понуду Милоша Поповића на Малом Бајиру, и ту сам провео IV разред гимназије. Благодејање и мало новца што су ми родитељи слали, трошио сам поред одећа на часописе и на куповину књига.

После трећег и четвртог разреда шабачке гимназије, долазећи кући о распусту, стекао сам познаника и пријатеља међу професорима и адвокатима у Лозници; познао многе најважније сељаке у Јадру и свештенике; посећујући тетку Петру у Крупњу познао и тамошње људе, нарочито рударске инжињере у управи подринских мајдана. То су била често врло интересантна познанства која развијала у мени способност за посматрање и ствари и људи.

Интересантан је тип био Риста Одавић, досељеник из ниске Херцеговине, који је ста-

новао и имао дућан у истој улици где наша кућа.¹⁾ Одржао потпуно херцеговачке навике и обичаје. Његово имање је било ограђено зидом преко два метра високим, који служио као ослонац за чардаке са кукурузом. То је чудно било у Лозници где нико није зидом ограђивао кућу и имање. Сва авлија му била калдрмисана, што је такође било необично за Лозницу, и у сред авлије бунар са чекрком, готово непотребан јер за Лозницу онога времена било доста чесми и извора. Он је од мога оца откупио имање у *Старој Вароши*, на брду, и горњи део засадио лозом; то је био једини виноград у Лозници. У доњем делу имања сејао просо и сијерак од кога се праве метле. Ону велику вртачу са извором на страни запушио и претворио у језерце, чију воду за време суша разводио вадама по кукурузу и сијерку. Све праве херцеговачке навике. Носио увек турско чохано одело и шубару. Љутит, серт човек који је мало говорио. Чувао своје имање више него ико. Стално хвалио Херцеговину и Херцеговце као највредније и мислио на оне од Попова Поља. И сам врло вредан. И ако особењак био је душеван и добар. Он је за време српско-турског рата 1876. год., кад је мој отац био у војсци, најпре код Белине, затим на Влашким Њивама више Зворника, чинио знатне позајмице мојој мајци.

Врло је интересантан био свештеник из

¹⁾ Продавши кућу и имање у *Старој Вароши*, мој отац је савидао кућу у новој вароши, доле, близу *Луке*.

Бадање Панта Туфегџић који је припадао стариначкој породици икаваца. Његова сестра, удата за учитеља у Лозници, није се до смрти могла одвићи од тога дијалекта. Било је много плавих у њиховој породици. Тај млади поп рачунао се у нову интелигенцију, и био збиља у оно време најначитанији у овоме крају. Имао је знатну збирку књига, осим социјалистичких и све књиге на српском о дарвинизму, и код њега сам их најпре читао и позајмљивао. Интересантно је поменути да сам доцније наишао на још потпунију збирку књига о дарвинизму код либералног посланика, сељака-трговца из обреновачког краја, Аксентија Ковачевића.

Од највећег утицаја на олакшање даљег школовања било је познанство са Велизаром Кундовићем, адвокатом и послаником вароши Лознице. О распусту, после IV разреда гимназије, с њиме сам често шетао по околини Лознице и Кундовић, иначе ћутљив, разговарао са мном о друштвеним и политичким питањима. И ако био либерал, он се по погледима и менталитету у ствари није разликовао ни од најнапреднијих радикала. Био је по природи врло трезвен и реалан. Случајности су одређивале да ли ће људи као Кундовић припадати једној или другој политичкој партији, а не принципи. Спајајући демократске погледе са особитим познавањем људи и прилика, он је постао свемоћан у Лозници. Видећи да волим природне науке, он предло-

жи да учим медицину, а да ме и до матуре лозничка општина потпомаже као свог питомца. Мој отац пристане на то врло радо. Тиме ми је било осигурано школовање у Београду све до свршетка гимназије.

Од интереса је поменути рударског инжењера Мишу Мијаиловића, који се тада вратио из Немачке са студија и предузео управу подринских рудника, чини ми се, после Марића. Старином Родом из Велеса, човек озбиљне спреме, несавладљиве енергије, огромне радне снаге. Ја сам га се увек са благодарношћу сећао, јер Мијаиловићу није било зазор да ме као ђачића проведе по поткопима подринских рудника и да ми покаже топионичарски процес антимонских и галенитских руда.

Велика је промена наступила кад сам 1881 прешао у Београд у V разред гимназије. То је била година моралних и духовних криза.

Запао сам у исти стан са јако одраслим Ужичанима који су учили учитељску школу, и при томе сам свашта видео и чуо. Да се од тога за мене не прилепи, учиниле су оне особине које сам од мајке добио.¹⁾

У гимназији сам наишао готово на сасвим друкчије друштво. Осим у Београду, била је тада пуна гимназија, чини ми се, само у Крагу-

¹⁾ Од рђавих доживљаја и неприлика у животу (нарочито доцнијем када их је више бивало) остале су ми у сећању само нејасне слике, и због тога не верујем да би их и један могао тачно изазвати; али је остао општи утисак непријатности и нелагодности. А од добрих се сећам сваке појединости, јер сам их се чешће сећао, развијао их у свести и удубљивао.

јевцу, а доцније отворена у Нишу. У V разред београдске гимназије стицали се ђаци из свих крајева Србије, нарочито из ужичких и подринских, осим београдске деце која настављала школовање. Било их из најразноврснијих слојева, али поглавито из сиромашних породица. Најразноврснијих навика, често с мало питомине. Осим тога их тукла носталгија за својим крајем; а, остављени сами себи и станујући по периферији Београда, били су изложени искушењима и опасностима. Међу њима је владао потпун морални неред. Била је једна група београдске деце која су сматрала пристојност и ђачке врлине као нешто чему се треба подсмевати. Осим тога нису били ни радом у гимназијама изједначени. Учили су истина сви у последњим разредима тако звану „Новаковића гимназију“, чији програм био озбиљнији од дотадашњих, али је наставнички персонал био без надзора, неједнаке спреме, без професорског испита; полугимназије из којих су они дошли, давале сасвим различне резултате.

Ово је растројство било појачано тиме што у београдској гимназији владала анархија, стара анархија о којој су раније ђачке генерације имале шта да причају целога живота. Али срећом после такозване „рабагаске афере“ (у којој сам и ја учествовао) буде постављен за директора гимназије Ђуро Козарац. Ипак је и њему требало преко годину дана да уведе ред и пробере наставнике,

и мени се чини да се тек у току VI разреда гимназије почео осећати нови Козарчев ред. Био директор који ствара гимназију, и он је и код нас показао да без таквог директора нема праве гимназије. Али му то у Београду ишло теже за руком него у Шапцу, јер је живот престонице био компликованији, осећали се разноврсни утицаји, које није могао увек савладати, нарочито политичке. Ови утицаји су доцније, постајући јачи, јако растројили гимназије у Србији, осим што су се по неке и у неколико држале благодарећи бољим директорима. Посећујући те гимназије, као изасланик за испит зрелости (од 1894 г.), констатовао сам, чиними се, назадак у многим правцима према старој Козарчевој гимназији.

И Козарчева гимназија је тражила од ђака огромне напоре, који нису стајали у правој размери са резултатима. То је нарочито био случај у V разреду, где се учила сува граматика многих језика: поред немачког и францускога, латински и старословенски. Неки наставници тих језика несумњиво нису били на висини. Особито у француском језику тражило се да ђак зна напамет не само граматичка и синтактична правила, већ и многобројне примере за њих, и ако би један био изостављен, сматрало се као незнање. Сваки ђак је бар половину времена морао употребити на француски језик, и тек другу половину на остале предмете. Истина таквим претераним радом на крају крајева се успело, тако да су бољи

ђаци при крају VI разреда већ могли читати лакше француске књиге. Због многих грама- тика, нарочито због старословенске, добио сам тада такву аверсију према граматици, сувој, досадној која убија младићку памет, да је се ни до данас нисам сасвим ослободио.

Ништа тако можда не би привлачило ђаке као физика и хемија кад би се предавале са експериментима, јер би се уверили очигледно о редовности и законитости природних по- јава. То би утицало јако на формирање логичног мишљења и на схватање каузалности. Али ретко су се изводили експерименти и махом нису испадали за руком. Ипак велика Ганова физика јако је занимала боље ученике; и, заинтересовавши се, ја сам читао и Рајсову физику на немачком, у којој било више примера за примену физичких закона у при- роди. Од много већег је утицаја била настава ботанике коју Козарац предавао. Од тог сам времена добио укус за познавањем флоре који ме није оставио. Почео сам правити свој хербаријум, и жеља да увећам хербаријум навела ме најпре да правим екскурзије, по знатном делу подринског округа, са мојим школским другом шапчанином Душаном Стојићевићем.¹ Врло добра је била настава зоологије у VII разреду, нарочито анатомије и физиологије човека. Мене су та предавања

¹ И сада се живо сећам оног запрепашћења које ме је обузело када сам на Кличевцу, изнад Лознице, нашао фосиле, а исто тако када смо разбијајући шкриљце близу Рожња (код подринског Сокола) видели фосиле, које смо тумачили као рибе.

Љубе Миљковића још више зато занимала што сам мислио учити медицину.

Настава математике, о којој се с разлогом каже да развија логично и прецизно мишљења, није скоро нимало у томе правцу утицала. А геометрија, то је била скоро чиста меморија.

Српска историја није предавана као што треба и наставници су се држали само Кристићева уџбеника. Међутим су она и географија српских земаља јако занимале боље ђаке. Та природна жеља да се позна своја земља и своја историја врло је јака у младим годинама. Ја сам пред матуру проучио Карићеве уџбенике, нарочито „Српску Земљу“. Колико је то било задовољство познати по тој књизи чак и периферијске крајеве нашега народа: Истру и Македонију о којима из до-тадашње наставе нисмо скоро ништа знали. Дешавало се и мени и мојим друговима, покојном Влајку Поповићу и Душану Стојићеву (сада кустосу природњачког музеја), да смо кашто на тој студији зору дочекивали. Да боље проучимо српску историју набавили смо предавања у рукопису која је Љуба Ковачевић тада држао у учитељској школи. Колико је то задовољство било сазнати многе нове личности и нове догађаје из српске историје о којима у школским предавањима није било ни помена. Добро се предавала српска литература, концизно, прегледно, са истицањем свих важнијих литерарних појава и личности, особито дубровачка литература. Уз то је

наставник, Живко Поповић, стално обраћао пажњу на српски језик и на начин изражавања. Али није било писмених задатака. Композиција и стил нису се неговали и само се на матури полагала велика вредност на „писмени састав“, за који се претходно ђаци нису вежбали.

Били смо изненађени предавањима Андре Николића, која нам држао у седмом разреду, само прва два месеца, пре него што је затворен поводом зајечарске буне. То је било нешто друго и друкчије од онога што смо дотле чули. У серији предавања говорио о Доситеју, и то зачињавао уметцима о погодбама под којима се развијају књижевност и цивилизација, говорио живо, ведро, с духовитим поређењима. Ђаци су осетили да имају пред собом човека пространог образовања и ретке духовне утанчаности. После једног писменог задатка који нам је дао на израду, позвао ме је себи и говорио ми да треба да научим енглески (јер смо нас два три у седмом разреду могли добро читати немачки и француски¹⁾). Препоручи ми да узмем из Народне Библиотеке Ротвелову граматику енглескога језика, и кад је свршим да читам Свето Писмо и Беклову Историју Цивилизације на енглеском (покојни Андра ми је дао обадве књиге), поређујући их са српским преводима. Тако сам радио кроз цео седми разред

¹⁾ Пред испит зрело ти Козарац је препоручивао Воји Вељковићу и мени да полажемо обадва језика. Ми смо одбили из јогунства: нисмо хтели због професора за француски, јер нам био несимпатичан.

са бесном жељом да што пре научим енглески. Дошавши до одељка о неправилним глаголима, прикуцавао сам листе неправилних глагола по дуварима своје собе да би их често могао гледати и што пре научити. Постигао сам толико да сам у првој години Велике Школе²⁾ могао читати научне ствари на енглеском. Колико се сећам, читао сам Хершелову физичку географију, Гикијеву малу географију и геологију и Хекслијеве природњачке говоре (опет ми их дао покојни Андра, с којим сам се и као ђак В. Школе овда онда састајао), од којих сам превео: *о васпитној важности јестасшвенице*. Много ми је то знање енглескога језика доцније користило, кад сам као ђак у Бечу радио дисертацију *Das Karstphänomen*, јер сам могао проучити и енглеску и америчку литературу.

Бољи ђаци нису налазили много духовног задовољства у школи, ни у таквој гимназији као што је Козарчева. На формирање је јаче утицала лектира. После периоде разноврсне лектире и читања социјалистичких списа почела је биолошка периода, још о распусту после IV разреда гимназије.

Били су изишли српски преводи Дарвиновог дела о постанку фела и Хеклова историја постања у познатим преводима браће Радвановића. Уз то сам читао на немачком поједина дела Бихнера, Молешота и Мантегаце

²⁾ Десило се да је баш тада Г. Никола Јовановић-Американац предавао неколике месеце енглески језик на В. Школи, и ја сам се тиме користио.

(на пр. *Physiologie der Liebe*),¹⁾ затим социјалистички часопис *Neue Zeit* и овда онда *Deutsche Rundschau*.²⁾ Дело Шлајхерово „*Die Deutsche Sprache*“, које сам случајно нашао у Народној Библиотеци и које се наслањало на десцендентну теорију, давало је појам да наука о језику није сува граматика.

По схватању младића оног времена биолошке студије су у ствари права наука. Тражила се аналогија између развитка људскога друштва и биолошког развитка и мислило се да се појаве људскога друштва могу свести на исту или сличну еволуцију као што је биолошка. Али је главна привлачност биолошких студија била у томе што је уводила у научне проблеме и утврђивала да има у појавама каузалности, која је независна од више силе. Ти принципи су лакше усвајани што су интелигенције наших младића свеже и што им свест није превучена никаквим утврђеним погледима, нарочито не верским.

Код доцнијих генерација тај биолошки правац још јаче се развио, али у одређеном смислу. Прихватили су га на првом месту Ужичани. Бавили су се о њему особито ради тога, да поткрепе социјалистичка схватања и изводили су из биолошких принципа кон

¹⁾ У шестом разреду гимназије сам преводио више чланака из Бихнера и Молешота, а један од Бихнера сам и читао у гимназијској дружини „Нади“.

²⁾ Била је немачка књижара (мислим Фридман) близу данашње кафане Пролећа и протестанске цркве, где сам те књиге куповао.

зеквенце без икаквих устава. То је доба кад се вера готово презирала. Атеисти су били врло чести.

У VI и VII разреду гимназије, ја сам наведен биолошким чланцима узео читати и остале у Гласнику Ученог Друштва и у Radii Југославенске Академије. Од јаког утицаја су били преводи Кантакузена од Николајевића о добу Милутиновом и Душановом и расправе Фрање Рачког у Radii Југославенске Академије; сећам се да су знатног утиска остављале, у неколико популарне расправе Торбара и Вукотиновића, такође у Radii. У београдској Читаоници сам наишао на часопис *Словинац* (излазио у Дубровнику), који ме је зачуђавао, јер сам из њега сазнао нове ствари и народне везе са западним крајевима, о којима сам из историје литературе само нешто слутио.

На основу искуства, док сам учио гимназију, сталожила су се у мени извесна уверења о тој школи, у којој остају ученици у годинама, када су најпријемчивији и најосетљивији, и та су се уверења доцније само у детаљима мењала.

Гимназија формира интелигенцију и карактер можда више, снажније и у неким правцима дубље него и Универзитет; она је од великог утицаја на дух и моралну настројеност будућих интелектуалних појасева. Поред Универзитета, од ње највише зависи каква ће се морална и духовна атмосфера развити

у држави, какав ће тип добити њена цивилизација, и напоследку да ли ће се наспоравати или ометати развијање великих личности, у којима се до највишег степена изразе особине једнога народа. Од особито је знатног утицаја на младиће средњих способности, који превлађују. И у том погледу свака гимназија врши више или мање корисно дејство. Али се у гимназијама много учи и дуго се учи. Уче се многе ситнице, које се одмах забораве. Дух предмета се ретко обрађује тако да формирајући утиче на ученике¹⁾ Сасвим је занемарено морално васпитање. А верског васпитања у ствари није ни било. Не уводе се у филозофски начин мишљења, нити је било згодне и приступачне литературе, а за тим чезну младићи у то доба живота. Мало се ради у правцу да ученици осете и виде да више од свега вреди дело, и да се делом, стварањем најбоље мења и образује карактер младића. Гимназија траје осам година. Матуру сврше младићи од 19—20 година. Треба их пре пустити у живот или на Универзитет, пре их растеретити од принудне наставе. По мом уверењу је довољно да гимназија траје седам година, а ако би се сасвим ослободила баласта, можда би могла испунити свој задатак и за шест година. Треба тежити да младић заврши цело шко-

¹⁾ Мени су у непријатној успомени остале нарочито пустињски сува наука хришћанска и минералологија, из које се учили само детаљи без везе; затим све граматике, с којима сам се мучио.

ловање у 21-години. Треба га што раније пустити у живот и самосталан рад.

Није за мене и моје лозничке другове било веће радости, него кад, оставивши иза леђа гимназију у Шапцу или Београду, пођемо у колима кући. А ишли смо не само о великом распусту, већ и о Ускрсу, кашто и о Божићу, а путовали и зими и лети, и ноћу и дању. Пут између Шапца и Лознице, дугачак око 50 км., био је онда најбољи пут у Србији. насут дринским шљунком, оивичен са обе стране низом дрвета, највише воћкама. Негде прав као стрела, сужавао се у даљини и губио, као од Прњавора према Слеччевићу; на крају тога праволинијскога пута била је бела кућа, и ништа нам се није дуже чинило него док се допре до те куће, која као да се измицала; проклињали смо је или правили шале, према моментаном расположењу. Лети је била тешка врућина кроз мачвански део до Лешнице. Ваздух трепери; чај у ваздуху. Зујање инсеката. Пред кућама баре у јендецима, и у њима многе гуске које се уплаше од кола, лепршну по води и загачу. Смењују се поред нас интересантне мачванске куће са шареним димњацима и натписима, из којих се сазнаје чија је кућа. У средини села, код механе, велики дрвени крст, где су састанци и виде се сељаци и сељанке у ношњи живих боја. Познајемо се са свима механцијама поред пута, и они нас пријатељски дочекују. Све то пролази поред нас као нејасне слике,

Јер ми смо поседнути тиме да што пре угледамо свој крај и своје. Иза Лешнице, од моста на реци Јадру, настаје најтврђи и најлепши део пута, скоро сав у хладу многих ораха, и до њега допире свеж ветрић са Дрине. Пред Лозницом наилазимо на места, познанике из детињства, на Катића Гроб, на Лагатор, о коме се Вук Караџић тако много бавио, а пред собом угледамо лозничку цркву, изнад вароши на високој тераси, на познатом историјском шанцу. Око ње се виде старе липе са великим крошњама, а под њима су клупе, око којих и за време највећих жега ћарлија свеж ветар. Поред њих су лозничка основна школа и гимназија, у којима смо провели школске године, на месту лепог погледа, чиле свежине, особито пријатном. Знам да је моја мајка већ више пута излазила до Луке и до краја вароши и погледала ме, а остали сродници чекају на клупи пред кућом. Кад угледам мајку у први мах се изгубим и једва свесан полетим јој у наручја, плачући од радости. Све ми остало у том тренутку постане страно и нерадо га се сећам, и Шапца и Београда и лепих мачванских села. Једино ми је овде топло.

Имао сам у гимназији две групе другова, с којим сам се спријатељио, и то се пријатељство никад није озбиљно помутило. Једно су били моји земљаци: покојни Влајко Поповић и Душан Стојићевић, а друго покојни Света Симић и Воја Вељковић и уз њих,

кратко време, Никола Тишма, који је дошао већ туберкулозан у београдску из новосадске гимназије и умро после неког времена.

Влајко Поповић, мој сродник, син лозничкога прота Ивка, био ми је друг из детињства, нешто старији, али је због болести паузирао, и тако смо од петог разреда гимназије били заједно. Становали смо махом у истом стану, кашто у истој соби, увек смо о распусту заједно ишли кући. У Лозници смо се скоро сваки дан виђали, обично пред вече, пошто свршим читање. Прота је имао фијакер са лепим коњима, и ми смо са тетком Љубицом, Влајковом сестром и самојом сестром Надом, бар два три пута недељно извозили се до Ковиљачке Бање. Ту нас је већ чекао наш друг, такође покојни Пера Бојић, који је учио реалку и доцније постао инжињер, а отац му држао главни ресторан на Бањи. У том ресторану је сваке суботе и недеље почињала игранка пред вече, и махом се рано завршавала. То је била наша школа играња. Доцније смо, мислим после прве године Велике Школе, играли увек са девојкама из Лознице, нашим даљим сродницама, у које смо се били заљубили. Влајкову су љубав после годину две родитељи пресекли, а моја се наставила дуже времена. С Бање смо се враћали кућама наших сродница и наставили забаву и играње. Кад нисмо могли добити свирача (разуме се само једног), играли смо без свирача или смо импровизирали музику на чешљу са папиром. У то време

се међу нама развије љубав за лов, али нисмо показали успеха и брзо смо тај спорт напустили.

Влајко је био сама доброта и безазленост. Ведар и разуман. Сагласно са својим оцем, и Влајко је желео само да што пре сврши школу, постане адвокат и управља својим великим имањем. Није му школовање тешко ишло, и све је горње постигао, али је на жалост рано умр'о од мане срца.

Друкчије је било моје остало гимназијско друштво, љубопитљиво, узнемирено, сваки нешто тражио. А Света Симић је одвајао од осталих тиме што је увек морао имати предмет, којим се одушевљавао и чврсту веру, која је кашто доцније изгледала секташка. Он се једини од нас до узнемирења бавио о дневној и партијској политици, која је остале много мање занимала.

Он и ја смо били социјалисти. Социјализму је нагињао и Воја Вељковић. Социјализам није ни мало занимао Душана Стојађевића, који је имао врло јако развијено осећање непосредне стварности и био трезвен до сарказма. А Никола Тишма је био противник социјализма, живео у идејама омладине српске, националиста. За нас је то било у многоме новина, јер нисмо осећали да патриотизам треба исказивати: ми смо јамачно војели свој народ несвесно, као што биљка можда воли земљу из које је израсла; није ваљда онда било ничега у нашој средини, што би у нама могло развити убојити:

иотизам. С почетка смо га сви, и социјалисти и несоцијалисти, с мало подсмехавали кад говори о мајци Јевросими, као кој мајци какве иначе нема у свету; али то је био разуман и врло добар ђак, то пак остављало на нама трага. Доцније смо али да смо у Тишми наишли на духно-идске гимназије онога времена. Осим Свеси-Симића нас остале су више почеле зани-мљиве стручне ствари. Душан и ја смо били родњаци, и при крају седмог разреда гимназије једва је било књиге и расправе на српско-хрватском које не бисмо били прочитали. Не знам на који је начин то дошло, сам у једном свом бележнику из тога времена наишао на план расправа о постанку планина о преисторијском човеку, које сам био намеравао писати. Воја Вељковић је имао јаке склоности за филологију. Било је онда такво време да смо сви пазили на језик и начин излагања, читали Даничића и Јована Бошковића, али је Воја ипак у томе одвајао. А ота Симић се за све интересовао, везујући и неколико за српску књижевност.

Кад год је било лепо време шетали смо од вече између Лондона и Калимегдана, по велико пута, непрекидно расправљајући о свакој ма горњим питањима, овда онда и о дневним и политичким стварима. Често се нисмо могли, али, и сад ме чуди, никад није дошло ни до праве хладноће, а камо ли свађе. Сва више остали смо увек везани узајамним респектом и лојалношћу, и онда кад смо

радом и животом били упућени разним правцима и кад се по неколико година нисмо виђали. Несумњиво је та периода врло јако — у моралном смислу можда најјаче — утицала на формирање свакога из тога друштва.

Могоа сам у многومه задовољити своју тежњу за знањем. У нашој је књижевности јамачно било још добрих списа осим оних који су мени у руке дошли. Није било библиотека, а нарочито није било згодних библиотека за ученике. Али, није само знање научних истина за којим сам тежио. Већ су се у вишим разредима гимназије преда ме истављала питања о Богу, о задатку живота, о крајњем циљу ствари. Често сам осећао унутрашњи немир због тежње да створим поглед на свет и живот. А средства и подстицаји били врло слаби. Верска настава — никаква. Нисам знао шта ради тога треба читати. Можда је било у нашој књижевности које дело морално-философске садржине, али ја за њега нисам знао. Сећам се оних стања малаксалости и изнемоглости, која могу младића довести до очајања, а, што је најопасније, тај се унутрашњи немир никоме не поверава, јер се младић боји да не изгледа смешан. Колико би вредела дубока а разумно написана књига о морално-философским питањима, која би за младиће тих година била откровење и морални ослонац! Читао сам толико пута *Горски Вијенац*, да сам све његове философске сентенце на памет знао! То

је песничка величина. Треба за интелегентне младиће и конкретнијих и ближих ствари.

Интересантно је да сам после испита зрелости готово престао мислити о морално-философским питањима, а одао сам се стручним студијама, доцније испитивањима, са вољом и жаром који су ме свега обузели. То је трајало преко три деценије. На многобројним и често дуготрајним испитивалачким путовањима, угодно јашући на малим балканским коњима, остајао сам сâм, сам са пандуром који ме немо прати, далеко од светске гужве и од ситних интереса и сујета које заглувљавају и заслепљавају; нарочито са високих и пустих планина, пространога изгледа проматрао сам под собом и око себе не само земљу и народ које испитујем, већ сам се усамљен конфронтирао са Васељеном; на њима сам кашто морао и заноћити под огромним, звездама осутим небесним покривачем. То изазива на размишљање о људима и свету и на тежњу да се одреди свој положај и своје становиште према њима. Тада су оживљавале старе клице и поново су ме узела интересовати морално-философска питања у вези са националним и друштвеним, истина на другој основи и са другим искуством. Дуго су остала у стању инкубације.

После испита зрелости наступи једна знатна промена. Лозничка општина, која ме догле помагала са 50 динара месечно, извести мога оца да ме не може издржавати као

свога питомца за медицину због свога рђавог буџета. Мој је план био, да се, учећи медицину, бавим о биологији. То се мења. Дођем у Београд у другој половини августа и случајно се сретнем са Владимиром Карићем, и саопштим му свој нов положај. Изненади ме да он не само не узима учешћа у мојој невољи, већ, учинило ми се, да га је обрадовала. Карић, иначе оштар, намргођен, кашто жучан, почне с ентузијазмом говорити о научној вредности и значају географије, која се сада израђује на новим основама. Мисли да треба да се упишем на Велику Школу и после извесног времена бићу послан на страну, и он ће се старати, и моћи ћу задовољити своје праве научне тежње. Све што има научних књига, ставља ми на расположење. Наш је разговор, шетајући, врло дуго трајао, и тада, више но икад, осетио сам у Карићу човека, који високо цени мисао и науку. Карић је био у основи доброжелатељ старих времена.

Услед разних узрока слична скретања су се десила и са мојим друговима, и ретко је ко остао на оној струци за коју се у гимназији одушевљавао.
